

Kvalitatiivisen astevaihtelun rappeutuminen suomen kielessä¹

ALPO RÄISÄNEN

Yksinäisklusiilien radikaalista kvalitatiivista astevaihtelua esiintyy nykysuomessa laajasti varsinkin taivutusmorfologiassa, esim. *mäki* : *mäellä*, *pata* : *padan*, *silta* : *sillan*, *napa* : *navan*. Kielen uudet sanat jäävät kuitenkin yleensä kvalitatiivisen astevaihtelun ulkopuolelle, esim. *leka* : *lekan*, *auto* : *auton*, *pipo* : *pipon*. Geminaattojen kvantitatiivinen astevaihtelu sen sijaan on edelleenkin produktiivista, esim. *šekki* : *šekin*, *bitti* : *bitin*. Äänneympäristöstä automaattisesti riippuva fonologisehtoinen astevaihtelu – avotavussa vahva aste, umpitavussa heikko aste – ei nykyisin ole enää voimassa missään itämerensuomalaisessa kielessä (T. Itkonen 1971: 167–178).

Milloin yksinäisklusiilien kvalitatiivinen astevaihtelu on sitten tullut epäproduktiiviseksi suomen kielessä? Tähän kysymykseen ei voi vastata edes vuosisadan tarkkuudella. Astevaihtelun vähittäisestä epäproduktiivistumisesta on kuitenkin erilaisia merkkejä kirjakielemme alkuaajoista 1500-luvulta lähtien. Astevaihtelu on ollut rappeutumassa jo ennen sitä, mikä voidaan päätellä esimerkiksi muutamista muinaisruotsista saaduista lainasanoista. Toisaalta kuitenkin on todettavissa melko tuoreita astevaihtelutapauksia joistakin suomen murteista. Näyttää siltä, että astevaihtelu on itämurteissa ollut pitempään elinvoimainen kuin länsimurteissa.

Kvalitatiivisen astevaihtelun rappeutumista voidaan seurata mm. seuraavanlaisista tapausryhmistä.

1. Eräät keskiajalla, 1100-luvun lopulla syntyneen ruotsalaisasutuksen myötä tulleet lainasanat, joissa on ruotsissa ollut 1500-luvulle saakka δ (dh, d), edustuvat suomen murteissa pääpiirtein siten, että länsimurteissa on laajalti δ :n jatkaja myös avotavussa mutta itämurteissa on astevaihtelun alainen *t* (Rapola 1933: 132 ja 1966: 90). Tällaisia sanoja ovat mm. *luoti*, *puoti*,

¹ Seitsemännessä kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 31.8.1990 pidetty esitelmä eräiltä osin laajennettuna.

vouti ja *raati* 'neuvosto', joista 1500- ja 1600-luvun kirjasuomessa tavataan sellaisia muotoja kuin Buodhi ~ puodi, foudhi ~ fougdi ja radhimies (Agricola 1551) ja puhtaissa länsimurteissa sellaisia kuin *luari*, *puari* ~ *puali*, *vouri* ~ *vooli* jne. Oulun seudun pohjaltaan läntisissä mutta 1500-luvulta alkaen savolaistuneissa murteissa on näissä tapauksissa astevaihtelun ulkopuolella oleva itämurteinen siirtymä-äänne *j*, *v* tai *h*: *luoji* ~ *luovi*, *puoji* ~ *puohi*, *vouvi* ja (*kirkko*)*raaji* (Pääkkönen 1971: 121–112, 138).

Suomen itämurteissa nämäkin sanat – sikäli kuin ne tunnetaan – ovat astevaihtelussa, esim. äyrämöismurteet *puojit*, *luojin*; Luoteis-Laatokan murteet *puoti* : *puojis*, *luoti* : *luoji*, *vouti* : *vouvvit*; Etelä-Savo *puojin*, *vouvvin* jne.

Länsimurteissa on toisaalta 1500-luvulla ja ilmeisesti varhemminkin omaksuttuja ruotsalaisia lainoja, joihin on laajalti yleistetty vaihtelematon *t*. Tällaisia sanoja ovat mm. *kyyti* ja *vati*, jotka tavataan jo 1500- ja 1600-lukujen kirjasuomessa, esim. gen. kytin (Martti), skytin (Ljungo), yhden Fatin (Agricola), fatisa (v:n 1642 raam.) (Rapola 1933: 132). Näissä tapauksissa on esimerkiksi Ylä-Satakunnan murteissa nykyisinkin laajalti vaihtelematon *t*: *kyyti* : *kyytin*, *vati* : *vatin*, paikoin kuitenkin *kyylin*, *valin* ~ *varin* (Virtaranta 1946: 126).

Tulkitsen kahtalaisuuden suomen länsimurteiden osalta siten, että sanoissa *luoti*, *puoti*, *vouti* ja *raati* ruotsin δ on korvattu keskiajan lopulla ja 1500-luvulla suomen murteiden δ :llä tai sen vastineilla (hämäläismurteissa tuolloin jo *l*). Tapauksiin ei kuitenkaan ole ulotettu astevaihtelua, vaikka suomen murteiden δ on alkuaan ollut vain astevaihtelun aiheuttama *t:n* kombinatorinen variantti. Tämä on selvä oire automaattisen fonologisehtoisen astevaihtelun rappeutumisesta.

Astevaihtelun ulkopuolelle ovat länsimurteissa jääneet usein myös *kyyti* ja *vati*, joiden originaaleissa on lainattaessa ilmeisesti ollut *t* (ks. SKES). Sen sijaan suomen itämurteissa, joista δ oli kadonnut jo muinaiskarjalassa ehkä vuoden 1000 tienoilla (ks. Leskinen 1963: 108), puheena olevia ruotsalaislainoja omaksuttaessa δ voitiin substituoida vain *t*:llä, joka sitten on mukautunut tavallisesti astevaihteluun.

Edellä olen pelkistänyt erityisesti murteiden tarkastelua saadakseni olenaisimman esiin. Esimerkkeinä olleiden ruotsalaislainojen tarkastelu osoittaa, että kvalitatiivinen astevaihtelu on ainakin länsimurteissa ollut rappeutumassa jo keskiajan lopulla ja 1500-luvulla. Itämurteissa vaihtelu näyttää säilyneen hiukan kauemmin elävänä.

2. Vaikka astevaihtelu onkin epäproduktiivistunut kaikkialla suomen kielessä, on murteiden kesken eroja. Vahvan asteen yleistys myös umpitavuiisiin aseisiin lienee tavallisinta lounaismurteissa ja Ala-Satakunnassa. Sieltä Rapola (1966: 52) mainitsee sellaisia esimerkkejä kuin *häkän*, *kykentyä*, *kykäs*,

raakempi, toukonaika, huakata, liakasa 'lieassa'. Rapolan esimerkit ovat vanhaa sanastoa. Matti Pääkkönen (1971: 82, 139) esittää Oulun seudulta osin samoja tapauksia (esim. *raakaksi, raakempana, liekasa, takusta* 'tausta') kuin Rapola Lounais-Suomesta, mutta pääosa astevaihtelun ulkopuolelle jäävästä sanastosta on Oulun seudulla nuorta, samoin Airilan (1912: 89, 96) Tornion murteistosta esittämät tapaukset. Rapolan ja Pääkkösen esimerkit osoittavat, että astevaihtelu väistyy ensiksi mm. niistä tapauksista, joissa heikko aste synnyttää hankalia vokaaliyhtymiä: *raaempi, lieassa, huoata* jne.

Itämurteiden puolelta Etelä-Savosta esittää Aila Mielikäinen (1981: 99–100) melkoisen joukon astevaihtelun ulkopuolelle jääviä sanoja, mutta ne ovat kauttaaltaan nuoria lainoja. Mielikäisellä on Mäntyharjun ja Hirvensalmen murteista esimerkkejä myös ristimanimien ja aivan uusien lainasanojen kvalitatiivisesta astevaihtelusta: (*leka*) *lecat, auvosta* 'autoista', *oavun* 'Aatun', *urvom päivä* 'Urpon päivä', *sivim miina* 'Sipin Miina' (ks. myös Räisänen 1982: 340). Näin produktiivista ei kvalitatiivinen astevaihtelu liene enää missään muualla suomen kielessä. 1960-luvulla on kuitenkin Siilinjärveltä merkitty muoto (*kunti* 'asiakas:') *kunnit* ja Kuhmosta (*pirttu*) *pirrun*. Nämä ovat nuoria lainoja.

Savolaismurteiden pohjoislaidalta Suomussalmen ja Kuusamon rajalta tunnetaan paikannimi *nuuvinsoaret* 'Knuutinsaaret'; seudun ensimmäinen talonpoika on 1695 Hossan isäntänä mainittu Cnuth Lasainen. Etelämpänä Sotkamossa on paikannimi *juuvinmäki*, jonka lähellä on joskus ollut *Juutila*-niminen talo.

3. Tarkastelen seuraavaksi savolaismurteiden pohjoisimman ryhmän, Kainuun murteiden, nuoria ruotsalaisia lainasanoja. Kohdassa 1 mainituista sanoista ovat Kainuussa astevaihtelussa säännöllisesti *vati* (: *vaessa*, joskus *vajissa*) ja tavallisesti myös *puoti* (: *puojissa*) ja *kyyti* ~ *kyiti* (: *kyyvissä* ~ *kyijissä*), kuitenkin joskus *puotissa*, *kyytissä*.

Astevaihtelussa on säännöllisesti *rati* 'rivi tekstissä' (: *raella*). Sana esiintyy jo Agricolalla ja lienee tullut jo varhain tutuksi Kainuussakin kansanopetuksen yhteydessä, piispa Rothoviuksen (1627–52) ja Johannes Gezelius vanhemman (1664–90) aikoihin. Saman vokaalikombinaation sisältävä *maki* 'makki, käymälä' (< nr. *mak*) on osin astevaihtelussa (*maessa*), osin sen ulkopuolella (*makissa*) ja osin siirtyneenä kvantitatiiviseen astevaihteluun *makki* : *makin*. Joskus on vaihtelussa sana *ruuti* (: *ruuvvin*), mutta tavallisesti siihen on yleistetty vahva aste (*ruutin*, sana esiintyy jo Schroderuksella 1637).

Seuraavat vaihtelun ulkopuolelle jääneet sanat ovat historiallisten tietojen valossa tulleet Kainuun murteisiin 1800-luvulla tai aikaisintaan 1700-luvulla: *ruuki* 'ruukki, rautatehdas; tervahauta ym.' (: *ruukin*; 1800-luvulla perustet-

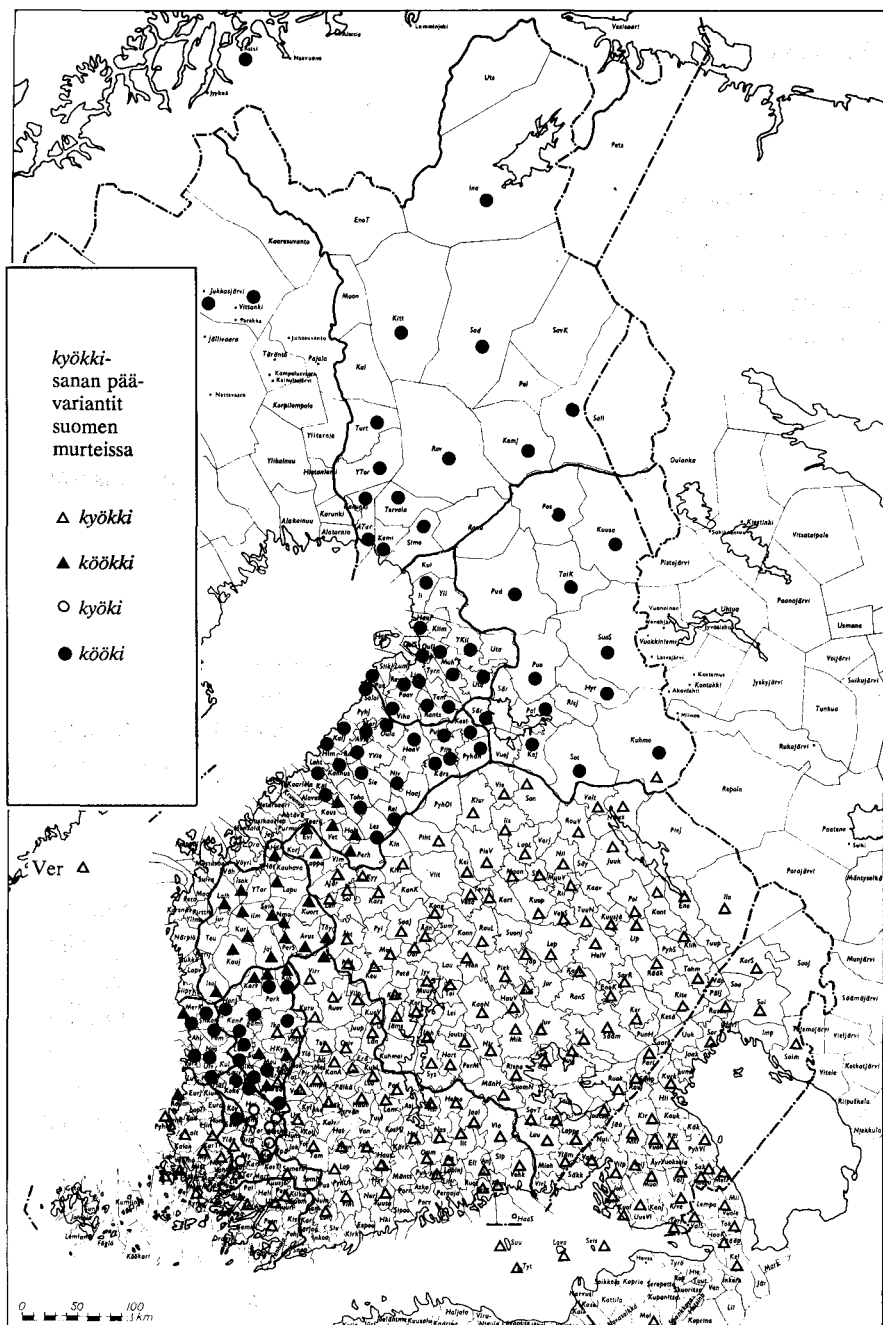
tiin Kainuuseen useita rautatehtaita: 1838 *Petäjälkosken ruuki* Sotkamoon, 1841 *Ämmän ruuki* Suomussalmelle jne.); *ryyki* 'uurrerauta' (: *ryykillä* < nr. *strykjärn*; sana liittyy 1700- ja 1800-luvun tervanpolttoon); *kööki* 'keittiö' (: *köökissä*; erilliset keittiöt tulivat käyttöön vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla; Talve 1980: 40); *ruutu* (: *ruutun*; lasi-ikkunat tulivat Itä-Suomessa käyttöön 1800-luvun alkupuolella; Talve, mts. 35); *paaka* 'tukkilautan vääntövipu' (: *paakalla*; sana liittyy 1800-luvun lopulla alkaneisiin järviuittoihin) ja *poka* 'ikkunan kehys, pokasahan kehyspuu' (: *pokat*; lasi-ikkunat tulivat käyttöön 1800-luvun alkupuolella, pokasaha vasta 1900-luvun alussa). Samanikäisiä tai nuorempia vaihtelun ulkopuolelle jääneitä tapauksia ovat ilmeisesti myös *saki* 'sakki, työryhmä' (sana esiintyy vasta Lönnrotilla ja liittyyneen alkuaan metsä- ja uittotöihin), *leka*, *lööki* 'sipuli', *vaaka*, *liitu*, *peti*, *tuti* 'tutti' ja *kapi* 'ihotauti' (< nr. *skabb*).

Näyttää siltä, että kvalitatiivinen astevaihtelu on vielä Kainuun asutusvaiheessa 1500- ja 1600-luvulla ollut jossain määrin elävä ilmiö mutta epäproduktiivistunut viimeistään 1800-luvulle tultaessa. Kainuun asuttajien lähtöseuduilla Savossa astevaihtelu näyttää säilyneen pitempään produktiivisena kuin Kainuussa.

4. Tässä yhteydessä on syytä sivuta myös sellaisia vaihtelutapauksia kuin *kööki* ~ *kyökki*, *luuku* ~ *luukku*, *luutu* ~ *luuttu* 'pesurätti', *kaapi* ~ *kaappi* jne. Tällaista sanastoa, jossa suomen murteissa esiintyy klusiilien kvantiteettivaihtelua avotavussakin, on lainautunut Suomen ruotsalaismurteista 1100-luvun lopulta alkaen. Kaikki kyseiset sanat eivät ole levinneet suomalaismurteisiin samanaikaisesti vaan vuosisatojen kuluessa kulttuurin mukana, joten lähes jokaisella sanalla lienee oma levintähistoriansa. Rajoitun tässä selvyuden vuoksi pitkän vokaaliaineksen jälkeisiin vaihtelutapauksiin. Klusiilien kvantiteettivaihtelua suomen murteissa kuvaa verraten hyvin oheinen kartta, johon on merkitty *kyökki*-sanan neljän eri äännevariantin levikki (muoto *köyki* yhdistetty *köökin*). Sana lienee levinnyt kaikkien suomen murteisiin vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla, jolloin erilliset keittiöt yleistyivät (Talve 1980: 40).

Kuten kartasta näkyy, kaikki itämurteet Kainuuta lukuun ottamatta ovat *kyökki* : *kyökin* -muodon aluetta. Samalla kannalla (murt. *kyäkki*, *kyäk*) ovat enimmäkseen hämäläismurteet ja lounaismurteetkin. Koko Etelä-Pohjanmaa ja siihen liittyen Vetelin—Halsuan seutu ja osin Ylä-Satakunta ovat geminaatallista *köökki* : *köökin* -aluetta. Yksinäis-k:llista *kyäki*-muotoa esiintyy erityisesti Ala-Satakunnassa, ja Ojansuu (1901: 79) mainitsee sen lounaismurteistakin *kyäkki*-muodon rinnalla. Ylä-Satakunnassa *köökki*-muotoa yleisempi näyttää olevan *kööki*. Koko Pohjois-Suomi Kälviältä ja Lestijokilaaksosta alkaen on *kööki* : *köökin* -muodon aluetta. Kainuun ja

Kvalitatiivisen astevaihtelun rappeutuminen suomen kielessä

Kuusamon seudun savolaispohjainen murre liittyy tässä siis selvästi keski- ja pohjoispohjalaisiin murteisiin.

Hyvin samantapainen levikki kuin *kyökki*, *köökki* ~ *kyöki*, *kööki* (< nr. *kök*) -vaihtelulla on monilla muillakin nuorehkoilla ruotsalaislainoilla: yksinäisklusiililla on vankin asema Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla ja useimmiten niihin liittyen Peräpohjolassa ja Kainuussa. Kuvaan seuraavassa pääpiirtein sanoissa *tuoppi*, *luukku*, *luuttu* ja *kaappi* ilmenevää klusiilien kvantiteettivaihtelua. Muotoa *tuapi* (Someron seutu) ~ *toopi* esiintyy yhtäältä Ala- ja Ylä-Satakunnassa ja Sydän-Hämeessäkin sekä sitten Lestijoelta alkaen *toopi*-asuisena koko Pohjois-Suomessa Kainuuta myöten. Kaikkialla muualla – paljolti Ylä-Satakunnassa ja Sydän-Hämeessäkin – on sanottu *tuoppi*, (*s*)*tooppi* tai eteläpohjalaisittain *touppi* (vrt. mnr. *stop*, *stoop*, nr. *stop*). – Muotoa *luukku* 'luukku, aukko' (< nr. *lucka*) tavataan kaikkialla murteissa, mutta yksinomainen se on vain itämurteissa ja Etelä-Pohjanmaalla. Muoto *luuku* on puolestaan tavallinen Ala- ja Ylä-Satakunnassa, Hämeessä, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla ja osin Kainuussa (kolmantena varianttina paikoin *lunkku*). – Suomen itämurteissa on Kainuuta lukuun ottamatta käytössä muoto *luuttu* 'pesurätti' (< nr. *klut*), läsimurteissa yleensä (*k*)*luutu* : (*k*)*luutun*, Etelä-Pohjanmaalla kuitenkin *kluurun* ja Kainuussa säännöllisesti *luutu* : *luutun*. – Muoto *kaapi* : *kaapin* (< mr. *skap*, *skaap*, vrt. nr. *skåp*) on tunnusomainen keski- ja pohjoispohjalaisille murteille, mutta siitä on hajatietoja myös lounaismurteista, Satakunnasta ja Kainuustakin. Muualla yleisesti *kaappi*. – Lähes yksistään keskipohjalaisiin murteisiin rajoittuu muoto *roopi* 'kuoppa' (< mr., nr. *grop*), Kainuussakin sen vastine on joko *rooppi* tai *ruoppi*.

Vaihtelematon yksinäisklusiili on puheena olevissa ruotsalaislainoissa yleisin siis Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla. Matti Pääkkönen (1971: 153) luettelee Oulun seudun murteesta sanat *kuuti* 'purjeveneen jalusnuora' (< nr. *skot*), *kaaki* '(hevos)kaakki' (vrt. r. murt. *kåk*), *kaapi*, *luuku*, pn. *Muharoorpi*, *kukkaruuku* (vrt. nr. *kruka*, Suomen r. murt. *kruku*), *toopi*, *ruunur raaki* 'sotapalvelukseen kelpaamaton' (< mr., nr. *vrak* 'hylky, kehno'), *lääkeitä* 'lääkkeitä', *pyykikota*, *nyyty* (< nr. *knyte* 'käärö, mytty'). Näistä ovat Kainuun murteissakin (kirjoittajan muistiinpanot 1960-luvulta) yleisiä tai vaihtoehtoisia muodot *kaapi* (~ *kaappi*), *luuku* (~ *luukku*), *toopi* (~ joskus *tooppi*, *tuoppi*), *lääkeet* (Vaala, Puolanka ~ *leäkkeet*), *pyyki* (~ joskus *pyykki*) ja *nyyty* sekä lisäksi esim. jo edellä mainitut *ruuki*, *ryyki*, *kööki*, *lööki*, *luutu* ja edelleen esim. *ruuta* 'letku, ruisku' (< nr. *spruta*), *tuuki* 'pöytäliina' (< nr. *duk*), *kuupa* 'lampun kupu, kuoppa' (< nr. *kupa*) ja *koopa* 'hellan höyrykupu' (< nr. (*spis*)*kåpa*).

Kainuun eteläpuolella Pohjois-Savossa nämä sanat ovat yleensä geminaa-

tallisia ja kvantitatiivisessa astevaihtelussa, esim. Maaninka *kyökki, ruukki* 'tehdas; käyttö ym.' (< nr. *bruk*), *lyökkiruukki* 'sipulinkasvatus', *tuoppi* (A. Rytkönen 1925–32, SMSA); Siilinjärvi *kuuppa, kuappi, tuoppi, luukku, pyykki, hantuukki, luuttu* (Tuulikki Eerola 1972–72, MA). Koska asutus on tullut Kainuuseen Savosta 1500- ja 1600-luvulla, puheena olevat ruotsalaislainat ovat levinneet Kainuun murteisiin Oulun suunnasta vasta tuon asutusvaiheen jälkeen.

Ruotsalaislainojen kvantiteettivaihtelun juuria on syytä etsiä sekä ruotsista että suomesta. Suomen ruotsalaismurteissa on todettu mm. sellainen ero, että pitkän vokaalin jälkeiset obstruentit ovat Helsingin ja Turun seudulla (puoli)pitkiä sellaisissa tapauksissa kuin *bok, rep* 'köysi', *båt, hus*, mutta esimerkiksi Vaasan seudulla lyhyitä (Ahlbäck 1971: 42). Sananloppuisen klusiilin pitkä kesto ei kuitenkaan voine tuoda geminaattaa suomen kieleen, koska suomalainen ei tajua omaperäistenkään sanojensa loppukonsonanttia pitkänä, vaikka ne kojeellisesti mitattuina ovatkin verraten pitkiä. Ratkaisevaa on sanansisäisen klusiilin kesto.

Jos sanansisäiset klusiilit olisivat Pohjanmaan ruotsalaismurteissa lyhyempiä kuin Etelä-Suomessa, se voisi selittää Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan suomalaismurteiden lyhyet klusiilit (*kööki, toopi, roopi* jne.). Mutta miten selittyisi silloin se, että Etelä-Pohjanmaan suomalaismurteissa klusiili onkin tavallisesti pitkä (*köökki, touppi* jne.) ja niiden eteläpuolella Satakunnassa taas usein lyhyt (*kööki, toopi*)? Pohjanmaan ruotsalaismurteiden sanansisäisten klusiilien lyhemmyys jää epävarmaksi. Sen sijaan läntisen Uudenmaan ruotsalaismurteista (Tenhola) on Terho Itkonen merkinnyt (1965: 261) tällaisissa tapauksissa suomen kaltaisen lyhyen klusiilin, esim. *rööka* 'polttaa', *mööta* 'tavata', *reipe* 'köysi' jne.

Ruotsalaislainojen klusiilien kvantiteettivaihtelua *kyökki* ~ *kööki, luuttu* ~ *luutu* jne. tuskin tarvitseekaan selittää Suomen ruotsalaismurteiden kestoeroilla. Riittää kun lähtökohdaksi otetaan se, että ruotsissa tenuikset ja *s* ovat suomen yksinäisobstruentteja pitempiä ja erityisesti ruotsinruotsissa energisemmin äännettyjä sellaisissa tapauksissa kuin *vika, bita, köpa, tanten, dansa*. Obstruentit ovat näissä tapauksissa puolipitkiä, mikä Terho Itkosen mukaan (1965: 259–260) selittää sen, että pitkän vokaalin ja soinnillisen konsonantin jälkeiset tenuikset on substituoitu suomessa tavallisesti geminaatalla mutta toisinaan myös yksinäiskonsonantilla.

Tähän yhteyteen on nyt liitettävä suomen astevaihtelu. Puheena olevat lainat on saatu suomeen 1100-luvun lopulta alkaen, useissa tapauksissa vasta viime vuosisatoina, siis aikana, jolloin kvalitatiivinen astevaihtelu on ollut jo lähes täysin epäproduktiivistunut. Ruotsin puolipitkiä klusiileja suomeen mukautettaessa on ollut kaksi mahdollisuutta: vaihtelematon lyhyt klusiili

tai kvantitatiiviseen vaihteluun osallistuva geminaatta. Suomalaisimman asun nämä sanat ovat saaneet yleensä itämurteissa, joissa ne on mukautettu paitsi astevaihteluun myös vokaalijärjestelmään: *kyökki*, *tuoppi*, Savossa myös *kuappi* (esim. Kainuussa tavallisesti *kaappi*) jne.

Astevaihteluun mukauttaminen kvantitatiivisen vaihtelun muodossa onkin ilmeisesti vaikuttanut osaltaan siihen, että geminaattallinen edustus on puheena olevassa sanaryhmässä niin yleistä suomen murteissa. Tästä kielivät myös eräät toisenlaiset geminaattatapaukset, esim. Etelä-Savon *kamppi* 'kamppi, ripa', *mukki* (< nr. *mugg*), *peltti* (Mielikäinen 1981: 84) sekä Kuusamon ja Taivalkosken tienoiden *autto* 'auto'. Selittämättä silti jää, miksi yksinäisklusiilit ovat saaneet vankimman aseman juuri Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla. Etelä- ja keskipohjalaismurteiden suhteessa herättää huomiota sekin, että geminaattallinen *köökki*, *tooppi* -tyyppi ulottuu Keski-Pohjanmaan puolelle Perhönjokilaaksoon Veteliin ja Halsuan seudulle, ts. niin pitkälle kuin rannikon puolella on naapurina ruotsalaisasutus. Vasta Kälviältä alkaen, jossa rannikkoakin hallitsee suomalaisasutus, on vastassa *kööki*, *toopi* -edustus.

5. Kutsumanimet (ristimänimet, lempinimet) jäävät laajalti astevaihtelun ulkopuolelle, esim. *Riika* : *Riikan*, *Hilta* : *Hiltan*, *Urpo* : *Urpon*, *Lempi* : *Lempin*, *Pate* (< *Paavo*) : *Paten*. Kuitenkin sellaiset appellatiivipohjaiset nimet kuin *Satu*, *Sointu* ja *Sampo* on kielenoppaissa yleensä neuvottu taivuttamaan astevaihtelun mukaisesti *Sadun*, *Soinnun*, *Sammon* jne. Painetta vahvan asteen yleistykseen ilmenee nykyisin jo näidenkin nimien osalta: ihmiset kyselevät esimerkiksi, pitääkö taivuttaa *Sadun* vai *Satun*.

Vaihtelemattomuus ei propriipohjaisten nimien osaltakaan toteudu kaikkialla samanaikaisesti. Edellä on mainittu Etelä-Savosta verraten tuoreet vaihtelutapaukset *oatu* : *oavun* (< *Aadolf*), *sipi* : *sivin* (< *Sigfrid*) ja *urpo* : *urvon* (< *Urbanus*).

Astevaihtelun ulkopuolelle ovat laajalti suomen murteissa jääneet sukulaisuutta ilmaisevat sanat *äiti*, *täti* ja *setä*. Niin kuin jo Heikki Ojansuu (1905: 54) on huomauttanut, nämä sanat rinnastuvat varsinkin lasten puheessa kutsumanimiin, mikä selittää vahvan asteen yleistymisen.

6. Edellä on käynyt ilmi, että kutsumanimet ja kielen uudet sanavartalot jäävät yleensä astevaihtelun ulkopuolelle. Huomion arvoista on se, että myös kielen vanhat sanat jäävät astevaihtelun ulkopuolelle, jos sana on josakin yhteisössä tai idiolektissa uusi tai jopa silloin, kun sanaa aletaan käyttää uudessa merkityksessä. Tämän seikan on jo aiemmin huomannut ja oikein ymmärtänyt Valma Yli-Vakkuri (1976, erityisesti s. 60). Yli-Vakkuri on päätenyt käsitykseensä muutamia yksityistapauksia (*vuoka*, *myky*, *kauto* jne.) havainnoimalla ja opiskelijoiden kielitajua testaamalla.

Havainto on tärkeä siksi, että se selittää monesti mm. murteisiin yleiskielestä tai muista murteista myöhään omaksutut ja normaalista astevaihtelusta poikkeavat tapaukset. Dialektologisessa kirjallisuudessa on tästä monia havaintoja (esim. *totistus* 'todistus', *etuskunta*, *latata* : *lataan*). Tapaukset eivät kuitenkaan ole aina samanlaisia, koska astevaihteluun vaikuttavat paitsi sanan ikä myös sen rakenne ja frekvenssi (harvoin esiintyvät sanat tulevat helpoimmin oudoiksi ja jäävät sitten vaihtelun ulkopuolelle). Tarkastelen asiaa muutamien konkreettisten esimerkkien valossa.

Otan puheeksi vokaalistoltaan ja tavurakenteeltaan samanlaiset sanat *haka*, *rata* ja *jata*. Näistä *rata* 'tie, polku' ja *jata* 'rivi, jono (*vekkojata*)' ovat vanhoja sanoja, sillä niillä on vastineet virossa ja liivissä. Sanat ovat suomen kielessä yleensä astevaihtelussa, esim. Ikaalinen, Valkeala *ralan*, *jalan*; eteläpohj.murt. *rarat*, *jaran*; laajalti itämurt. *raan*, *jaan*. Kuitenkin 'rautatietä' merkitsevä *rata* on itämurteissa sekä Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla yleensä astevaihtelun ulkopuolella (*ratan*, *ratalla*), samoin uudehkot yhdyssanat *ampumarata* ja *kilparata*. 'Jonoa, erityisesti verkkojonoa' merkitsevä *jata* on ehkä harvinaisuutensa vuoksi – vain kalastajat tarvitsevat sanaa – jäänyt usein murteissakin astevaihtelun ulkopuolelle (*jatan* on merkitty mm. seuraavista pitäjistä: Karstula, Reisjärvi, Pielisjärvi, Parikkala, Käkisalmi; *verkkojatan* on esiintynyt toistuvasti sanomalehti Karjalaisessa).

Haka-sanoja in suomessa kaksi, ja ne kumpikin ovat ruotsalaisia lainoja: 1. *haka* 'koukku, salpa' (< nr. *hake*, vanh. *haka*; suomessa jo Schroderus 1637: *hakat*, Florinus 1678: *hacat*, Juslenius 1745: *haka* : *haan*) ja 2. *haka* 'aidattu laidun' (< nr. *hage*, murt. *haga*; suomessa jo Schroderus 1637, Juslenius 1945: *haca* : *haan*). Vanhassa kirjasuomessa kumpikin *haka* esiintyy ilman astevaihtelua kuten lounaismurteissa ja Ala-Satakunnassa nykyisinkin, esim. *Hakanpää* (sn.), Vampulan murt. *olì ovèt hakàsa*, *lehmäk kävè hakàsa*. Muualla suomessa kumpikin sana on tavallisesti astevaihtelussa (*haka* : *haan*, joskus *hajan* jne.). Kuvaava havainto on 1980-luvulta Pielisjoen uittomiesten kielestä: vanhat uittomiehet taivuttavat 'uittokeksiä' merkitsevää sanaa *haka* : *haan*, nuoret, joiden joukossa on mm. opiskelijoita, *haka* : *hakan*.

7. Dialektologit ovat tehneet havaintoja siitä, että astevaihtelun ulkopuolelle jäävät ensiksi yleensä sanat, joissa vaihtelu aiheuttaisi hankalan äänneyhtymän tai joissa vahvan asteen ja heikon asteen tavuluku olisi kovasti erilainen. Esimerkiksi *tiku* 'häkä, kitku' (*saunassa oli tikua*) on vanhastaan yleinen sana, mutta siitä ei käytetä heikkoasteisia muotoja (**tiun*, **tiussa*). Verbi *erkanee* on yleinen kielenkäytössä, mutta siitä ei käytetä heikkoasteisia muotoja (eteläpohjalaimurt. kuitenkin *eraata*). Suomen itämurteissa vanha sana *näätä* on laajalti astevaihtelun ulkopuolella: gen. *neätan* ~ *niä-*

tän, paikoin kuitenkin vanhoilla myös *neän* ~ *niän*. Jotta sanan tavuhahmo säilyisi kautta paradigman mahdollisimman muuttumattomana, on savolaismurteissa ja laajemminkin syntynyt sellaisia tapauksia kuin *vi(t)tiin* : *vitimen* 'vidin' (vrt. **viin* : *vitimen*), *satin* ~ *sattiin* ~ *satimi* 'sadin' (vrt. *sain*), *hätin tuskin* 'hädin tuskin'. Samaan tendenssiin liittyy se, että vaikka sanat *väkä* 'oka, oas ongen kourussa' ja *mato* ovat savolaismurteissa yleisiä, heikko astetta (*vään*, *maon*) edellyttävät muodot otetaan usein vastaavista *nenh* johdoksista *väkänen ja matonen* (*väkäsen, matosen*). (Ks. myös Räisänen 1982: 340.)

Päätelmiä

Kvalitatiivinen astevaihtelu on suomen kielessä ollut epäproduktiivistumassa jo vuosisatoja. Merkkejä astevaihtelun rappeutumisesta on seurattavissa ainakin vuoden 1300 tienoille. Syynä rappeutumiseen ovat alkuaan olleet äänne-teenmuutokset. Tällaisia muutoksia ovat esimerkiksi spiranttien ja *h:n* kato 1. ja 2. tavun rajaa kauempana (esim. *makaan* < **makaðan*, *oikein* < **oikeðin*, *lampaat* < *lampahat*), mikä on tehnyt alkuperäisistä avotavuista umpitavuja ja siten hämärtänyt astevaihtelun perussääntöä. Vastaavasti geminaattojen lyhentyminen on synnyttänyt heikkoasteisia muotoja myös avotavuun, esim. *avuton* < **aβuðtoin*, *kyvykäs* < **küyükkäs*. Klusiilien spiranttiset vastineet, jotka alkuaan ovat olleet vain klusiilien kombinatorisia variantteja, ovat joko kadonneet tai muuttuneet itsenäisiksi foneemeiksi. Tällöin astevaihtelu on kielitajussa voinut toteutua vain muotojen keskinäisenä suhteena, ts. paradigmaattisena vaihteluna. Paradigmaa pitää koossa puolestaan sanan semantiikka. Se näkyy erityisen selvästi hämäläislähtöisistä *l*-tapauksista (*talikko*, tuohi on *salollaan* 'sadollaan, irti', *mälystin* jne; ks. Virtaranta 1958), joita keskiaikaisen asutusliikkeen mukana on kulkeutunut pohjalaismurteisiin ja itämurteisiin ja jotka paradigmaistaan ja kantasanoistaan irtaantuneina ovat säilyneet nykypäiviin saakka muistoina hämäläisestä **ð* > *l*-muutoksesta, joka on Virtarannan mukaan (1958: 213) tapahtunut viimeistään 1200-luvulla ja Terho Itkosen mukaan (1972: 104) vieläkin varhemmin, 1000-luvulla.

Kvalitatiivinen astevaihtelu on rappeutunut vähitellen, kuten mm. edellä puheena olleet tapaukset osoittavat. Useimpien murteiden osalta astevaihtelu on voinut jo useita vuosisatoja olla vain morfofoneemista paradigmaattista vaihtelua, ei foneettisheitoista kombinatorista vaihtelua. Kun nuoristakin lainasanoista (erityisesti eteläsavolaiset esimerkit kohdassa 2) esiintyy murteissa vielä joskus vaihtelua, se on osoitus paradigmaattisen koheesion voimasta taivutusmorfologiassa.

Vanhahko esimerkki samasta voimasta on laajalti suomen murteissa, karjalassa ja vatjassa esiintyvä imperfektityyppi *huuti*, *murti*, *kierti*, joihin kantasuomalaisen *ti > si* -muutoksen jälkeen on yleistetty analoginen *ti*: kun preesensissä oli *huuta-*, *murta-*, *kiertä-*, niin paradigman ehyenä pitämiseksi yleistettiin imperfektiin *ti* (Laalo 1988: 10–11, 35–49). Se, että paradigmaattinen koheesio pitää yllä myös morfofonemaattista astevaihtelua, näkyy esimerkiksi savolaismurteiden *ti*-imperfektin astevaihtelusta, esim. *huuti* : *huuvin* kuten *huutaa* : *huuvan*, *kielti* : *kiellin* kuten *kieltää* : *kiellän*. Vokaalien välinen *δ* lienee kadonnut suomen itämurteista vuoden 1000 tienoilla, joten sekä tyyppi *huuvan* että siihen pohjautuva tyyppi *huuvin* ovat voineet syntyä vasta sen jälkeen.

Miten kvalitatiivinen astevaihtelu olisi nykysuomessa kuvattava? Lähtökohdaksi on otettava, että se ei ole enää vuosisatoihin ollut produktiivista fonologisehtoista vaihtelua. Vaihtelun epäproduktiivistuminen on kuitenkin ollut vähittäistä, koska paradigmaattinen koheesio ja sitä tukeva sanasemantiikka ovat pitäneet yllä kielitajussa olevia vaihtelusuhteita senkin jälkeen, kun fonologisehtoinen vaihtelu on lakannut vaikuttamasta. Vaikka esimerkiksi sanaparissa *apu* ja *avuton* vaihtelu voidaan jättää fonologisesti huomiotta, sanasemantiikka liittää sanat kielitajussa kuitenkin yhteen. Kun sitten ruvetaan taivuttamaan *apu*-sanaa – *apu* : *avun* : *apua* jne. –, kantasanan paradigmasta syntyy myös muodollinen side *avuton*-johdokseen.

Fred Karlsson (1983: 330–331) olettaa, että kvalitatiivisen astevaihtelun alaiset sanat ovat nykysuomessa tuntomerkkisiä. Oletus on hänen kuvauksessaan kahdesta syystä looginen ja välttämätön. Karlsson käyttää IP-morfologiaa: lähtee yhdestä perusmuodosta (nomineilla yks. nom., verbeillä prees. yks. 3. pers.) ja derivoi siitä yksisuuntaisin säännöin muut taivutusmuodot. Lisäksi hän haluaa kuvaukseensa mukaan produktiivisuuden. Koska nykysuomen uudet sanat jäävät yleensä astevaihtelun ulkopuolelle, tuntomerkitöntä nykysuomen kannalta on tietenkin vaihtelemattomuus. Kuten Karlsson itsekin toteaa (mts. 362–), hänen sääntöihin pohjautuva kuvauksensa ei ole aukoton, vaan merkitystä on myös paradigmaattisilla suhteilla.

Karlssonin kuvaus antaa pääpiirteittäisen kuvan nykyisen yleissuomen astevaihtelusta, mutta kun otetaan diakronia ja murteetkin huomioon, siinä on ainakin seuraavat puutteet: (1) se yrittää eliminoida kielen synkronisen vaihtelun paljonkin todellista pienemmäksi; (2) se ei ota kylliksi huomioon sitä, että astevaihtelun rappeutuminen on vähittäinen ilmiö; (3) käsitepari tuntomerkitön – tuntomerkinen jää selityksessä täysin abstraktiseksi.

Onkin ensiksi kysyttävä, mitä tuntomerkkisyys on astevaihtelun yhteydessä kielenkäyttäjän kannalta. Ei se voi olla muuta kuin sitä, että hän tuntee sanasta sekä vahva- että heikkoasteisia muotoja, ts. hän tuntee paradigman.

Erityisesti on kiinnitettävä huomiota siihen jo Yli-Vakkurin toteamaan seikkaan, että kielen vanhat sanatkin jäävät nykyisin usein astevaihtelun ulkopuolelle, mikäli sana on käyttäjälleen ennestään outo. Sanat pitäisi siis merkitä tuntomerkkisiksi idiolekteittain. Siihen ei esimerkiksi Nykysuomen sanakirja riitä.

Kun otetaan huomioon, mitä tuntomerkkisyys käytännössä merkitsee astevaihtelun yhteydessä, on tuloksena toteamus, että paradigma on taivutusmorfologiassa keskeinen. On siis olemassa vahva perustelu paradigmapohjaiselle taivutusmorfologian kuvaukselle, jota suomalaisista nykylingvisteistä ovat kannattaneet mm. Raimo Anttila, Terho Itkonen ja Heikki Paunonen. Paradigmapohjaisen kuvauksen täydennykseksi olisi nykysuomen kuvaukseen liitettävä yleisluonteinen maininta siitä, että nykysuomessa kvalitatiivinen astevaihtelu ei ole enää produktiivinen: vaihtelun ulkopuolelle jäävät usein kutsumanimet, kielen uudet sanavartalat ja kielen vanhatkin sanat, jos ne ovat kielenkäyttäjälle ennestään outoja.

LÄHTEET

- AHLBÄCK, OLAV 1971 [1956]: *Svenskan i Finland*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15. Andra upplagan. Stockholm.
- AIRILA, MARTTI 1912: Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta. Helsinki.
- ITKONEN, TERHO 1965: Über einige Sandhi-Erscheinungen im Finnmarklappischen, Finnischen und Finnlandschwedischen. FUF 35. S. 218–263.
- ITKONEN, TERHO 1971: Aunuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukselaismurteiden synty. – Virittäjä. S. 153–185.
- ITKONEN, TERHO 1872: Historiantakaiset Häme ja Suomi kielentutkijan näkökulmasta. – Historiallinen Aikakauskirja 1972. S. 85–112.
- KARLSSON, FRED 1983: Suomen kielen äänne- ja muotorakenne. WSOY. Juva.
- LAALO, KLAUS 1988: Imperfektimuotojen *ti ~ si* -vaihtelu suomen kielessä. SKST 483. Mänttä.
- LESKINEN, HEIKKI 1963: Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria I. Konsonantit. SKST 275. Helsinki.
- MIELIKÄINEN, AILA 1981: Etelä-Savon murteiden äännehistoria I. Konsonantit. SKST 375. Jyväskylä.
- OJANSUU, HEIKKI 1901: Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Vokaalioppi. Suomi III:19. Helsinki.
- OJANSUU, HEIKKI 1905: Pieniä lisiä astevaihteluoppiin. – Virittäjä. S. 54–55.
- PÄÄKKÖNEN, MATTI 1971: Oulun seudun murteen äännehistoria I. SKST 289. Forssa.
- RAPOLA, MARTTI 1933: Suomen kirjakielen historia I. SKST 197. Helsinki.
- RAPOLA, MARTTI 1966: Suomen kielen äännehistorian luennot. SKST 283. Helsinki.
- RÄISÄNEN, ALPO 1982: Tutkimus Etelä-Savon murteiden konsonantistosta. – Virittäjä. S. 337–341.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI. Toimittaneet Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki ja Reino Peltola. Helsinki 1955–1978.
- TALVE, ILMAR 1980: Suomen kansankulttuuri. SKST 355. 2. painos. Mikkeli.

- VIRTARANTA, PERTTI 1946: Länsiyläsatakuntalaisten murteiden äännehistoria I. Konsonantit. SKST 230. Helsinki.
- VIRTARANTA, PERTTI 1958: Pääpainollisen tavun jälkeisen soinnillisen dentaalispiraan-
tin edustus suomen murteissa. SKST 252. Vammala.
- YLI-VAKKURI, VALMA 1976: Onko suomen kvalitatiivinen astevaihtelu epäproduktiiv-
vinen jäänne? — Sananjalka 18. S. 53–69.

Der Verfall des qualitativen Stufenwechsels im Finnischen

ALPO RÄISÄNEN

Qualitativer Stufenwechsel der einfachen Klusile ist in der finnischen Gegenwartssprache vor allem in der Flexionsmorphologie häufig anzutreffen, z.B. *mäki* 'Hügel' : *mäellä*, *pata* 'Topf' : *pa-dan*, *silta* 'Brücke' : *sillan*, *napa* 'Nabel' : *navan*. Neue Wortstämme unterliegen jedoch im allgemeinen nicht dem Stufenwechsel, z.B. *leka* 'Hammer' : *lekan*, *auto* 'Auto' : *auton*, *pipo* 'Mütze' : *pipon*. Der quantitative Stufenwechsel der Geminaten ist dagegen weiterhin produktiv, z. B. *šekki* 'Scheck' : *šekin*, *bitti* 'Byte' : *bitin*.

Der Stufenwechsel hat seine Produktivität nicht abrupt, sondern allmählich verloren. Der Verfasser weist nach, daß schon vor der Entstehung der finnischen Schriftsprache, also vor dem 16. Jahrhundert mindestens in den westlichen Mundarten Anzeichen für eine beginnende Unproduktivität des qualitativen Stufenwechsels vorlagen. Dies geht u.a. aus einigen schwedischen Lehnwörtern hervor, die im Mittelalter ins Finnische übernommen wurden, offenbar meist von jenen Schweden, die sich im 12.–14. Jahrhundert an der finnischen Küste angesiedelt hatten. Die schwedischen Lehnwörter lassen sich in verschiedene Gruppen einteilen.

Die schwedischen Ausgangsformen der Wörter *luoti* 'Kugel, Lot', *puoti* 'Laden' und *raati* 'Rat' beispielsweise endeten bis ins 16. Jahrhundert auf Dentalspirant δ (im Späلتschwedischen im allgemeinen mit *dh* bezeichnet: *lodh*, *bodh*, *raadh*). In den westlichen Mundarten des Finnischen war am Ende des Mittelalters ein weitgehend entsprechen-

der Dentalspirant als kombinatorisches Pendant zu *t* im Stufenwechsel verbreitet, z.B. *pata* : *paδan*. In den alten Wörtern finnischen Ursprungs trat δ nur am Anfang geschlossener Silben auf. In den Lehnwörtern *luoti*, *puoti* und *raati* wurde δ örtlich jedoch auch in offener Silbe übernommen, wie die finnische Schriftsprache des 16. und 17. Jahrhunderts und einige westliche Mundarten zeigen: in den westlichen Mundarten z.B. die Formen *luari* 'luoti', *puari* ~ *puali* ~ *puohi* 'puoti' und *raaji* 'raati'. Die Tatsache, daß das δ bei der Aneignung von Lehnwörtern unter Verletzung der Grundregel des Stufenwechsels auch in offenen Silben verwendet werden konnte, ist ein Hinweis auf den Verfall des qualitativen Stufenwechsels. In der finnischen Standardsprache (und in vielen Mundarten) tritt in diesen Wörtern *t* auf: *luoti* : *luodin*, *puoti* : *puodin*, *raati* : *raadin*.

Um die gleiche Zeit oder vielleicht etwas später wurden auch die Wörter *kyyti* 'Fahrt' und *vati* 'Schüssel' aus dem Schwedischen entlehnt; in der Ausgangsform enthielten sie ein *t*. Diese Wörter unterlagen in einzelnen westlichen Mundarten nicht dem Stufenwechsel — *kyyti* : *kyytin*, *vati* : *vatin* —, ein deutliches Zeichen für die einsetzende Unproduktivität des Stufenwechsels.

Der qualitative Stufenwechsel ist allmählich unproduktiv geworden, in den östlichen Mundarten des Finnischen offenbar etwas später als in den westlichen. In den Savo-Mundarten war in den 1960er Jahren auch in einzelnen ganz neuen Lehnwörtern Stufenwechsel

anzutreffen, z.B. *leka* 'Hammer' : *leat*, *auto* : *auvosta* 'aus den Autos', *kunti* 'Kunde' (< neuschwed. *kund*) : *kunnit*, *pirtu* 'Sprit' (< russ. *spirt*) : *pirrun*.

Der Stufenwechsel ist seit Jahrhunderten kein phonologisch bedingter Wechsel mehr. Die Grundregel des spätfinnischen Stufenwechsels — in offener Silbe starke Stufe, in geschlossener Silbe schwache Stufe — wurde längst durch zahlreiche Lautveränderungen aufgeho-

ben. Der Wechsel wurde danach durch die Flexionsparadigmen aufrechterhalten, wie z.B. *mäki* (Nom. Sg.) : *mäen* (Gen. Sg.) : *mäkeä* (Part. Sg.) : *mäellä* (Adess. Sg.) usw. Es gibt im Finnischen sehr viele Flexionsparadigmen, und durch die Kohäsion der alten Flexionsparadigmen kann auch in einem ganz neuen Wort mitunter Stufenwechsel auftreten.